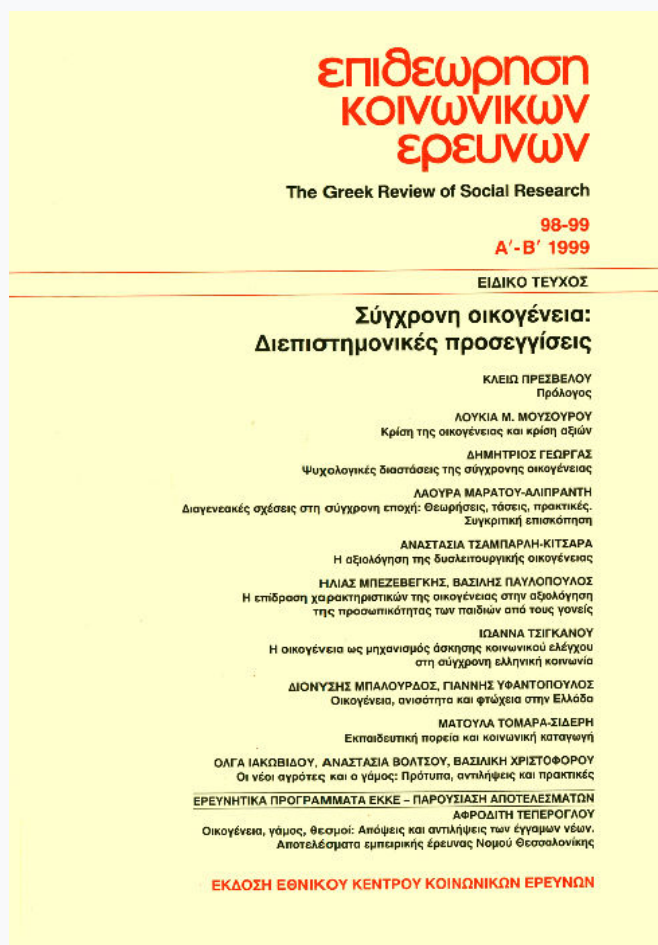

The Greek Review of Social Research

Vol 98 (1999)

98-99 A'-B': Ειδικό τεύχος: Σύγχρονη οικογένεια: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις

Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών

Λουκία Μ. Μουσούρου

doi: [10.12681/grsr.740](https://doi.org/10.12681/grsr.740)

Copyright © 1999, Λουκία Μ. Μουσούρου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μουσούρου Λ. Μ. (1999). Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών. *The Greek Review of Social Research*, 98, 5–19.
<https://doi.org/10.12681/grsr.740>

Λουκία Μ. Μουσούρου*

ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΑΞΙΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το κείμενο εξετάζει το ζήτημα της «κρίσης της οικογένειας» ως κρίση ενός (κοινωνικού) θεσμού και ενός (κοινωνικού) προτύπου και το συνδέει με το ζήτημα της κρίσης των αξιών (τις οποίες, άλλωστε, θεσμοί και πρότυπα εκφράζουν και αναπαράγουν), για να υπογραμμίσει τη σχέση των ζητημάτων αυτών με τις συμπεριφορές και τις κάθε είδους ρευστότητες που έχει δημιουργήσει ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός.

I

Η οικογένεια αποτελεί κύριο και κείμενο στοιχείο της οργάνωσης του συλλογικού όσο και του ατομικού βίου. Η σημασία που της αποδίδεται οφείλεται κυρίως στο ρόλο της ως «γέφυρας» που συνδέει τον κοινωνικό και τον ατομικό, το δημόσιο και τον ιδιωτικό¹ βίο. Έτσι, ως κοινωνικός θεσμός, η οικογένεια έχει χαρακτήρα δημόσιο, εφ' όσον παραπέμπει στην οργάνωση του συλλογικού βίου και εξαρτάται από συλλογικές αξίες και κοινωνικές συνθήκες. Ταυτοχρόνως, όμως, η οικογένεια

* Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας στο τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

1. Η «ιδιομορφία» της οικογένειας ως ταυτόχρονα ιδιωτικής (και προοδευτικά περισσότερο ιδιωτικής) και δημόσιας (και προοδευτικά περισσότερο δημόσιας) επισημαίνεται ήδη από τον E. Durkheim («la famille conjugale», *Textes III*, Paris, Minuit, 1975, σ. 35-49) – βλέπε και F. de Singly, 1993. Η «ιδιομορφία» αυτή αφορά εξίσου (αλλά όχι και με τον ίδιο τρόπο) και το γάμο: «Εάν αληθεύει ότι ο γάμος είναι η αμοιβαία υπόσχεση που ενώνει δύο πρόσωπα και, ως εκ τούτου, ιδιωτική πράξη, η αλήθεια της πράξης αυτής απαιτεί την αποδοχή του διπλού αυτού όρκου από την κοινωνία. Η δημοσιότητα της σχέσης σημαίνει επίσης ότι η κοινωνία από την πλευρά της υποχρεούται να σέβεται την αυτονομία του ζευγαριού καθ' όσον αυτό αναγνωρίζει την κοινωνική του ύπαρξη, (...)». Έτσι ο ιδιωτικός χώρος δεν είναι πραγματικός παρά μόνον όταν συνδέεται με τον δημόσιο (Roussel, 1989, σ. 287-288).

έχει χαρακτήρα ιδιωτικό, εφ' όσον παραπέμπει στην οργάνωση του ατομικού βίου και, στις σύγχρονες κοινωνίες, εξαρτάται από προσωπικές αξίες, συνθήκες και προσδοκίες.

Η κρίση νοείται ως καμπή, ως διατάραξη μιας υπάρχουσας ισορροπίας (όχι απολύτως ικανοποιητικής, ενδεχομένως, αλλά πάντως ισορροπίας) – μια διατάραξη που είναι ταυτοχρόνως προσωρινή και επικίνδυνη. Στην ελληνική της ετυμολογία, η κρίση νοείται επίσης ως δίκη. Τέλος, η κρίση θεωρείται ως μια δύσκολη στιγμή – που, όμως, θα περάσει και τότε (όπως υπονοείται ή και ρητά διατυπώνεται, με την απλοϊκή πεποίθηση ότι η προσωπική εμπειρία μπορεί να διαγραφεί και ότι η κοινωνική μεταβολή είναι αναστρέψιμη) όλα θα είναι εν τάξει και, μάλιστα, όλα θα ξαναγίνουν σαν πριν, καθώς θα αποκατασταθεί η απολεσθείσα ισορροπία.

Με τον όρο «κρίση της οικογένειας» μπορεί να εννοούμε μια κρίση στο επίπεδο της κοινωνίας ή του ατόμου ή και της «γέφυρας» που αναφέρθηκε. Αλλά η «κρίση της οικογένειας» μπορεί να οφείλεται σε κρίση και στα τρία αυτά επίπεδα. Με την έννοια αυτή, η μελέτη της οικογένειας μπορεί να θεωρηθεί ως πρωταρχικής σημασίας για την κατανόηση των δυσλειτουργιών της κοινωνίας – δυσλειτουργιών, στις οποίες ασφαλώς περιλαμβάνονται εκείνες που καθιστούν το θεσμό της οικογένειας αδιάφορο για συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες.²

Είναι ίσως χρήσιμο να εξηγήσω στο σημείο αυτό πώς εννοώ τους όρους που ήδη ανέφερα. Ο όρος *κοινωνικός θεσμός* νοείται ως ένα πάγιο και κοινωνικά αποδεκτό όσο και επιβαλλόμενο δίκτυο σχέσεων μεταξύ (κοινωνικά προσδιορισμένων) ρόλων. Ο όρος *κοινωνικός θεσμός* νοείται επίσης ως ένας κοινωνικά αποδεκτός τρόπος συλλογικής και ατομικής συμπεριφοράς και δράσης, που αποβλέπει στην επίτευξη ενός ή περισσότερων κοινωνικά σημαντικών σκοπών (Τσαούσης, 1984). Η οικογένεια είναι ένας πολύσκοπος θεσμός – μπορεί, μάλιστα, να θεωρηθεί ως ο κατ' εξοχήν πολύσκοπος κοινωνικός θεσμός. Καθώς η κοινωνία μεταβάλλεται, οι κοινωνικά προσδιορισμένοι σκοποί της οικογένειας, η μορφή και η δομή της μεταβάλλονται επίσης. Έτσι, κάθε κοινωνία έχει τους θεσμούς της, που ίσως ομοιάζουν με αντίστοιχους

2. Αποτέλεσμα της αδιαφορίας αυτής είναι η αύξηση των μοναχικών ατόμων και η μείωση της γαμηλιότητας στην Ευρώπη όπως και στην Ελλάδα. Έτσι, το 1965 τελέσθηκαν στην Ελλάδα 9,4 γάμοι σε κάθε 1000 κατοίκους (7,8 στην Ευρώπη των 15), το 1970 7,7 (7,7), το 1975 8,5 (7,2), το 1985 6,4 (5,8), το 1990 5,8 (6,0) και το 1994 5,4 (5,2) [Eurostat, 1996].

θεσμούς άλλων κοινωνιών αλλά που είναι χαρακτηριστικοί της συγκεκριμένης κοινωνίας και της συγκεκριμένης στιγμής κοινωνικής εξέλιξης.

Οι κοινωνίες μας μετεβλήθησαν ή μεταβάλλονται από παραδοσιακές (αγροτικές, γεωργικές) σε σύγχρονες (αστεακές, βιομηχανικές). Άξονας της οργάνωσης της παραδοσιακής κοινωνίας είναι η ομάδα. Άξονας της οργάνωσης της σύγχρονης κοινωνίας είναι το άτομο. Ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός συνεπάγεται μια πολύπλοκη διαδικασία με την οποία οι κοινωνικοί θεσμοί δημιουργούνται ή μεταβάλλονται, έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στις καινούργιες ανάγκες και συνθήκες οργάνωσης του συλλογικού βίου. Αναπόφευκτα, αυτή η δημιουργία ή η μεταβολή εκφράζει και ταυτοχρόνως ενισχύει αλλαγές ως προς τους στόχους που θεωρούνται κοινωνικά σημαντικοί και ως προς την κοινωνικά αποδεκτή ή και αναμενόμενη συλλογική συμπεριφορά. Με άλλα λόγια, η αλλαγή των θεσμών σημαίνει αλλαγή αξιών. Και με τον όρο *αξία* εννοώ το ιδεώδες, την αρχή που θεωρείται πρότυπο συμπεριφοράς (Τσαούσης, 1984). Επομένως, ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός σημαίνει εκσυγχρονισμό των θεσμών και αυτός με τη σειρά του σημαίνει εκσυγχρονισμό των προτύπων.

Ο εκσυγχρονισμός δεν είναι μια ενιαία διαδικασία. Ούτε και αφορά εξίσου όλα τα τμήματα μιας και της ίδιας κοινωνίας: ακόμα και στις πιο σύγχρονες από τις σύγχρονες κοινωνίες υπάρχουν λιγότερο σύγχρονες ή και παραδοσιακές κατηγορίες του πληθυσμού, ενώ αξίες λιγότερο σύγχρονες ή και παραδοσιακές εξακολουθούν να είναι ανεκτές ή και αναμενόμενες.³ Όσο περισσότερο ρητή και σημαντική η παραδοσιακότητα μιας σύγχρονης κοινωνίας (ή, προκειμένου για τις μεσογειακές κοινωνίες, ο σύγχρονος χαρακτήρας μιας παραδοσιακής κοινωνίας), τόσο λιγότερο αποτελεσματικοί και ικανοποιητικοί οι θεσμοί της και τόσο μεγαλύτερη η πιθανότητα πολλαπλών κρίσεων.

3. Αποκαλυπτικά είναι τα ευρήματα έρευνας του Γεώργα, σύμφωνα με τα οποία (Γεώργας, 1997, σ. 22) οι αξίες που είναι σχετικές με τους ιεραρχικούς ρόλους του πατέρα και της μητέρας είναι «σαφώς της παραδοσιακής εκτεταμένης οικογένειας» - και τις αξίες αυτές απορρίπτουν οι νέοι (τα κορίτσια περισσότερο από τα αγόρια). Ωστόσο, «... οι νέοι δεν απορρίπτουν συλλήβδην όλες τις παραδοσιακές αξίες της εκτεταμένης οικογένειας, αλλά μόνον αυτές οι οποίες έχουν σχέση με την αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων του πατέρα και της μητέρας, με τον απόλυτο έλεγχο από μέρους του άνδρα των οικονομικών του σπιτιού, τον αυταρχικό ρόλο του πατέρα και την υποδεέστερη θέση της μητέρας. Αντίθετα, φαίνεται ότι συμφωνούν αρκετά ακόμα και με παραδοσιακές αξίες της εκτεταμένης αγροτικής οικογένειας σχετικές με αλληλοβοήθεια, με σεβασμό, με υποχρεώσεις προς γονείς, συγγενείς κ.ά.» (Γεώργας, 1997, σ. 23).

Ένα από τα κύρια προβλήματα που πρέπει στο σημείο αυτό να υπογραμμίσουμε είναι ότι ο εκσυγχρονισμός νοείται και επιχειρείται με οικονομικούς κατά κύριο λόγο όρους. Η κοινωνικο-πολιτισμική όψη του εκσυγχρονισμού, που περιλαμβάνει τη διαδικασία μεταβολής των νοημάτων, των αντιλήψεων, των αξιών, των ταυτοτήτων, των θεσμών κ.λπ., εν πολλοίς παραβλέπεται. Μία από τις επιπτώσεις της κατακρίτεας αυτής παράβλεψης είναι ότι η εποχή μας υποφέρει ταυτοχρόνως από κρίση νοημάτων και από έλλειψη σταθερότητας.⁴ Κρίση νοημάτων, γιατί οι σύγχρονες κοινωνίες δεν έχουν μπορέσει να προτείνουν ένα σύστημα σημείων αναφοράς που θα καταστούσε δυνατή την κατανόηση του σύγχρονου τρόπου ζωής. Έλλειψη σταθερότητας, γιατί, καθώς λείπει η συνοχή που ένα τέτοιο σύστημα θα εξασφάλιζε, μόνον μηχανισμοί διαχείρισης της ρευστότητας της καθημερινότητας είναι δυνατό να αναπτυχθούν. Έτσι όμως καθίσταται αδύνατη η συμβολική κατανόηση της ζωής και χωρίς αυτήν την κατανόηση η (συλλογική όπως και η ατομική) ζωή φαίνεται να στερείται στόχου. Σαν αποτέλεσμα αυτών, οι σύγχρονες κοινωνίες φαίνεται να μετατρέπονται ταχύτατα σε κοινωνικο-πολιτισμικές ερήμους, όπου η αδιαφορία και η βαρβαρότητα αναπτύσσονται ανεξέλεγκτα. Και η καίρια ερώτηση είναι: πρόκειται πράγματι για μια απλή κρίση ή βρισκόμαστε στο τέλος μιας εποχής, στην απαρχή μιας καινούργιας πραγματικότητας που δεν μπορούμε ακόμα να συλλάβουμε; Και, επί πλέον, μπορεί η μελέτη της «κρίσης της οικογένειας» να συμβάλει στην κατανόηση αυτού που μας συμβαίνει;

II

Ας συγκεντρώσουμε, λοιπόν, την προσοχή μας στην αποκαλούμενη «κρίση της οικογένειας» – στην οποία άλλωστε οφείλεται και η ανάπτυξη της κοινωνιολογίας της οικογένειας.⁵ Η κρίση αυτή αναφέρεται στο γεγονός ότι σε όλες τις σύγχρονες κοινωνίες τα παραδοσιακά οικογενειακά σχήματα φαίνεται να απειλούνται αν όχι και να ανατρέπονται. Ποια είναι τα φαινόμενα που θεωρούνται ότι εκφράζουν αυτήν την κρίση; Είναι κυρίως τα εξής πέντε:

4. Βλέπε και Λ. Μ. Μουσούρου, 1993, σ. 57.

5. Για τις φάσεις ανάπτυξης και τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης κοινωνιολογίας της οικογένειας, βλέπε Μουσούρου, 1990.

- η αυξανόμενη συχνότητα διάλυσης της οικογένειας,⁶
- η αυξανόμενη συχνότητα συγκατοίκησης χωρίς γάμο⁷ και μονογονεϊκών οικογενειών,⁸
- η μείωση του αριθμού παιδιών ανά οικογένεια και η δραματική μείωση τόσο της γεννητικότητας όσο και της γονιμότητας,⁹
- η συρρίκνωση της οικογενειακής ομάδας,¹⁰ και
- οι μεταβολές της οικογενειακής δομής λόγω των μεταβολών των ρόλων των φύλων και των γενεών.¹¹

6. Και τα πέντε φαινόμενα που εδώ αναφέρουμε έχουν περιγραφεί, αναλυθεί και αξιολογηθεί από ετών και επανειλημμένα: η διεθνής βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα πλούσια και δεν θα την αναφέρουμε εδώ. Αναφέρουμε μόνο μερικά (συνοπτικά) στοιχεία για την Ελλάδα και, ενδεικτικά, πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία. Ως προς τη συχνότητα διαζυγίων, λοιπόν, αυξάνεται και στην Ελλάδα, όπως σ' όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, αλλά παραμένει συγκριτικά με τις χώρες αυτές χαμηλή: στα 1000 άτομα, τα διαζύγια ήσαν 0,4 το 1965 (0,6 στην Ευρώπη των 15), 0,4 το 1970 (1,3), 0,7 το 1980 (1,4), 0,8 το 1985 (1,7), 0,6 το 1990 (1,7) και 0,7 το 1993 (1,7) [Eurostat, 1996]. Παρατηρούμε ότι η συχνότητα αυξάνεται βραδύτερα στην Ελλάδα από ό,τι στην ΕΕ. Παρατηρούμε, επίσης, την αύξηση της συχνότητας λόγω και της αλλαγής της νομοθεσίας και την επιστροφή σε χαμηλότερη συχνότητα από το 1990.

7. Η μείωση της γαμηλιότητας που σημειώσαμε συνδέεται και με την αύξηση των ελευθέρων ενώσεων (οι οποίες είναι θεσμοποιημένες στη Δανία και τη Σουηδία και η συχνότητα των οποίων αυξάνεται στο Βέλγιο, το Ην. Βασίλειο, τη Γαλλία, το Λουξεμβούργο, την Ολλανδία και τη Γερμανία). Στην Ελλάδα, όπως και στις άλλες χώρες της Ν. Ευρώπης αλλά και την Ιρλανδία, η συχνότητα των ελευθέρων ενώσεων είναι ακόμα πολύ μικρή (Ditch et al., 1996, σ. 32-33). Για το νομικό καθεστώς και τις πολιτικές για τις ελεύθερες ενώσεις στην ΕΕ, βλέπε Ditch, Barnes and Bradshaw, 1996, σ. 19-35).

8. Για την Ελλάδα, το ποσοστό των νοικοκυριών που αποτελείται από ένα γονέα και παιδιά είναι 5,6% επί του συνόλου των νοικοκυριών με παιδιά (Ditch, Barnes and Bradshaw, 1996, σ. 10) – από τα χαμηλότερα ποσοστά στην Ευρώπη. Για τις μονογονεϊκές οικογένειες, βλέπε και Κογκίδου, 1995.

9. Το δημογραφικό αυτό πρόβλημα είναι από τα σοβαρότερα που απασχολούν την ΕΕ και είναι ιδιαίτερα οξύ στις χώρες της Ν. Ευρώπης. Στην Ελλάδα, η γονιμότητα (δηλ., αριθμός γεννήσεων ανά χίλιες γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας) ήταν 2,39 το 1970, 2,21 το 1980, 1,39 το 1990 και 1,35 το 1994 (Ditch, Barnes and Bradshaw, 1996, σ. 4). Για το πρόβλημα και τη σχέση του με την οικογένεια, βλέπε, μεταξύ άλλων, Συμεωνίδου (1990), Έμκε-Πουλοπούλου (1994).

10. Στην Ελλάδα και ως προς τη συρρίκνωση της οικογενειακής ομάδας, για παράδειγμα, ο Γεώργας έχει επιβεβαιώσει εμπειρικά τη διάχυτη εντύπωση ότι «... σε αξιόλογο ποσοστό των οικογενειών στην Αθήνα, οικογένειες, οι οποίες φαινομενικά παρουσιάζονται ως πυρηνικές (διότι κατοικούν στο διαμέρισμα μόνον ο πατέρας, η μητέρα και τα ανήλικα παιδιά), έχουν σε διπλανό διαμέρισμα ή σε διπλανό σπίτι ή στην ίδια γειτονιά στενούς συγγενείς, δηλαδή παππούδες, θείους, ξαδέλφια, πεθερικά κ.ά.» (Γεώργας, 1997, σ. 24).

11. Βλέπε και Μαράτου-Αλιπράντη (1995), Μουσούρου (1997).

Τα φαινόμενα αυτά εμφανίζονται σε όλες τις σύγχρονες κοινωνίες.¹² Η στατιστική τους σημασία είναι σαφώς άνιση: είναι λιγότερο έντονα στη νότια Ευρώπη από ό,τι είναι στην κεντρική και στη βόρεια. Αλλά άνιση είναι και η κοινωνική τους σημασία κατά τρόπο όμως αντίστροφο από τη στατιστική τους σημασία. Η αντιστροφή αυτή οφείλεται κυρίως στις διαφορές εκσυγχρονισμού και σημασίας των παραδοσιακών δομών, ρόλων και αξιών.

Δεν θα ασχοληθώ καθόλου με την ανάλυση των παραπάνω φαινομένων. Θα περιοριστώ σε τρεις παρατηρήσεις, σχετικές με αυτά. *Η πρώτη*: όλα τα φαινόμενα αυτά, που υποτίθεται ότι εκφράζουν την «κρίση της οικογένειας», αφορούν στην πραγματικότητα ένα συγκεκριμένο οικογενειακό σχήμα: τη βασισμένη στο γάμο οικογένεια, που την αποτελούν οι σύζυγοι-γονείς και τα παιδιά τους και ενδεχομένως ένας (χήρος/α) γονέας του ενός γονέα (που έχει, δηλαδή, τη μορφή της συζυγικής ή της διευρυμένης συζυγικής οικογένειας) και που έχει μια λίγο-πολύ παρσονική δομή (δηλαδή, ρόλους λίγο-πολύ άκαμπτα προσδιορισμένους με βάση το φύλο και την ηλικία). Αυτό το σχήμα της οικογένειας είναι το θεσμοποιημένο σχήμα αλλά και το σχήμα που θεωρείται ως πρότυπο. Είναι λοιπόν πιθανό τα φαινόμενα που σημειώσαμε να υποδηλώνουν την κρίση όχι της οικογένειας αλλά του θεσμού της οικογένειας όπως και του οικογενειακού προτύπου που ο θεσμός αυτός υποτίθεται ότι εκφράζει και προωθεί. Πρόκειται για μια παρατήρηση στην οποία θα επανέλθουμε στη συνέχεια. *Η δεύτερη παρατήρηση* σχετικά με τα πέντε φαινόμενα που σημειώσαμε είναι ότι αυτά υποκρύπτουν συνταρακτικές αλλαγές (αλλαγές κοινωνικών συνθηκών όσο και αξιών) – αλλαγές που έχουν δημιουργήσει αντιδράσεις που είναι εξίσου σημαντικές με τα φαινόμενα (ίσως, μάλιστα, περισσότερο σημαντικές από αυτά). Και σ' αυτή την παρατήρηση αξίζει να επανέλθουμε στη συνέχεια. Και η *τρίτη παρατήρηση* είναι ότι ενδέχεται κάποια τουλάχιστον από τα

12. Όπως έχει επισημάνει η Bjornberg, το σχήμα του εκσυγχρονισμού που όλες οι χώρες ακολουθούν σημαίνει μείωση της συχνότητας οικογενειών όπου ο σύζυγος εξασφαλίζει τα προς το ζην και η σύζυγος είναι νοικοκυρά και (σημαντική όσο και προοδευτική) αύξηση της συχνότητας οικογενειών όπου και οι δύο σύζυγοι εξασφαλίζουν τα προς το ζην. Ωστόσο, οι επί μέρους παράγοντες εκσυγχρονισμού δεν φαίνεται να ακολουθούν ένα ενιαίο σχήμα συνδυασμών – για παράδειγμα, «οι δείκτες γυναικείας απασχόλησης δεν φαίνεται να συνδέονται κατά συστηματικό τρόπο με το βαθμό εκβιομηχάνισης. Χαμηλοί δείκτες γεννητικότητας και υψηλοί δείκτες διαζυγίων δεν φαίνεται να συνδέονται κατά συστηματικό τρόπο με τη γυναικεία απασχόληση» (Bjornberg, 1993, σ. 63).

παραπάνω φαινόμενα να εκφράζουν τη γέννηση καινούργιων αξιών: αν είναι αλήθεια ότι η κοινωνία που γνωρίσαμε και μάθαμε να μελετούμε αποσυντίθεται μπροστά στα μάτια μας, μπορεί να είναι επίσης αλήθεια ότι μπροστά στα μάτια μας γεννιέται μια άλλη κοινωνία. Ποια είναι, πράγματι, η απόδειξη του τέλους και ποια η απόδειξη της αρχής;

Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

Είναι η «κρίση της οικογένειας» κρίση της *οικογένειας* ή του *θεσμού* της οικογένειας και του οικογενειακού *προτύπου*; Αν δεχθούμε ότι σε κάθε κοινωνία και σε κάθε δεδομένη στιγμή η οικογένεια έχει μια συγκεκριμένη μορφή και μια συγκεκριμένη δομή, τότε η κρίση αφορά την οικογένεια και συνακόλουθα το θεσμό και το πρότυπο. Αν πάλι δεχθούμε ότι η οικογένεια δεν είναι μια (συγκεκριμένα μοναδική) μορφή και μια (συγκεκριμένα μοναδική) δομή αλλά είναι η κατ'εξοχήν *πρωτογενής ομάδα* που, στις σύγχρονες κοινωνίες, παίρνει πολλές μορφές και έχει μια ποικιλία δομών, τότε το νόημα της «κρίσης» γίνεται πιο πολύπλοκο. Τι είναι μια πρωτογενής ομάδα; Μετά τον Τσαρλς Χόρτον Κούλεϋ είναι μια πολυλειτουργική και ολιγομελής ομάδα, τα λίγα μέλη της οποίας έχουν μεταξύ τους άμεσες και προσωπικές σχέσεις και συνδέονται με ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς. Στις σύγχρονες κοινωνίες, η δημιουργία και η διατήρηση της πρωτογενούς ομάδας εξαρτάται από τις προσωπικές ανάγκες αλλά και ικανότητες του ατόμου. Δεδομένης της διαφοροποίησης των αναγκών τόσο μεταξύ των ατόμων όσο και κατά τη διάρκεια της ζωής ενός και του ίδιου ατόμου, η μορφή και η δομή της οικογένειας ως πρωτογενούς ομάδας διαφοροποιούνται επίσης. Από την άλλη μεριά, οι ικανότητες που απαιτούνται προκειμένου το άτομο να συμβάλει στην ύπαρξη της οικογενειακής ομάδας, να εξασφαλίσει ικανοποιητικές προσωπικές σχέσεις και σταθερούς συναισθηματικούς δεσμούς επίσης ποικίλλουν. Και ποικίλουν τόσο μεταξύ των ατόμων όσο και λόγω των αλλαγών στις συνθήκες του συλλογικού και του ατομικού βίου. Συνεπώς, τα φαινόμενα που θεωρείται ότι εκφράζουν την «κρίση» της οικογένειας μπορεί να μην κάνουν τίποτε τέτοιο. Στην πραγματικότητα, μπορεί να εκφράζουν τη ρευστότητα της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας, την ανεπάρκεια νοημάτων όπως αυτό της συμβατικής οικογένειας,¹³ την αναντιστοιχία μεταξύ της οικογένειας ως μιας ποικίλης και μεταβαλλόμενης κοινωνικής πραγματικότητας και της οικογένειας ως κοινωνικού θεσμού, την κατάρρευση της κοι-

13. Δηλαδή, του κοινωνικά αναμενόμενου αλλά όχι κοινωνικά επιβεβλημένου σχήματος.

νωνικοποιητικής διαδικασίας μέσα από την οποία τα άτομα καθίστανται ικανά να αντιμετωπίζουν (τόσο στο ατομικό όσο και στο συλλογικό επίπεδο) τις απαιτήσεις του κοινωνικού βίου, την ασάφεια των αξιών που ενδεχομένως οφείλεται στις διαφοροποιήσεις της έντασης αλλά και της εφαρμογής τους. Όλα αυτά αποτελούν ισχυρά επιχειρήματα εναντίον του εύκολου συμπεράσματος ότι φαινόμενα, όπως αυτά που αναφέρθηκαν, εκφράζουν την κρίση της οικογένειας. Τούτο δεν σημαίνει ότι ο *θεσμός* της οικογένειας δεν βρίσκεται σε κρίση – όπως συμβαίνει με τους περισσότερους αν όχι με όλους τους κοινωνικούς θεσμούς, καθώς η ποιικιλία και η μεταβλητότητα, η ρευστότητα του κοινωνικού και του ατομικού βίου δεν θεσμοποιείται εύκολα. Ο θεσμός είναι το αντίθετο της ρευστότητας: είναι συγκεκριμένος, σταθερός, καθολικός. Τούτο δεν σημαίνει επίσης ότι δεν βρίσκεται σε κρίση το *οικογενειακό πρότυπο*: τα ίδια επιχειρήματα που αφορούν την κρίση των θεσμών αφορούν και την κρίση των προτύπων. Ωστόσο, καμιά από τις κρίσεις αυτές δεν συνεπάγεται αναγκαστικά κρίση αξιών. Και οι δύο συνεπάγονται διαφοροποίηση του τρόπου πρόσληψης και βίωσης των αξιών. Αλλά μια άλλη πρόσληψη και μια άλλη βίωση δεν σημαίνουν αναγκαστικά εξασθένηση της αξίας, ενώ, αντιθέτως, μπορεί και να συντελούν στην ενίσχυσή της.

Αν δεχθούμε ότι πολλές αξίες μπορεί να φαίνεται ότι χάνονται, ενώ στην πραγματικότητα αλλάζουν, και ότι η αλλαγή τους αυτή συνδέεται με τις αλλαγές στις κοινωνικές συνθήκες, τότε είναι δυνατόν να θεωρήσουμε ότι οι αξίες μιας άλλης κοινωνικής πραγματικότητας (που πεθαίνει ή και που έχει ήδη πεθάνει) όχι μόνον δεν βρίσκονται σε κρίση αλλά εξακολουθούν να είναι σημαντικές και στην καινούργια κοινωνική πραγματικότητα. Και, εν τέλει, αυτό που συνήθως θεωρείται ως «κρίση» (ή και χειρότερα) μπορεί να μην είναι τόσο η κατάρρευση ή η καταρράκωση των «παλαιών αξιών» όσο το τέλος του παλαιού τρόπου ζωής. Ίσως ένα μέρος των αντιδράσεων (των έντονων, συχνά, αντιδράσεων) εναντίον των νέων τρόπων ζωής και υπέρ των παλαιών αξιών να εκφράζει στην πραγματικότητα την άρνηση κατανόησης των αξιών ως κάτι περισσότερο από μοναδικά πρότυπα συμπεριφοράς, την άρνηση αποδοχής της δυνατότητας έκφρασης μιας και της ίδιας αξίας με διαδοχικά ή και εναλλακτικά πρότυπα μιας συμπεριφοράς που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του κοινωνικού βίου. Καθώς τα κοινωνικά σχήματα μεταβάλλονται συνεχώς, είναι δυνατόν να επιβιώσουν μόνον οι αξίες εκείνες που μπορούν να εμπνεύσουν πρότυπα συμπεριφοράς ανάλογης προς τις απαιτήσεις αυτών των μεταβαλλόμενων σχημάτων. Από μίαν άποψη, επομένως, εκείνο που πραγματικά

δημιουργεί την κρίση είναι η εμμονή σε πρότυπα συμπεριφοράς που έχουν ξεπεραστεί, με τη λανθασμένη αντίληψη ότι η διατήρηση αυτών των προτύπων σημαίνει και τη διατήρηση των αξιών που αυτά εκφράζουν. Αλλά η εμμονή αυτή μπορεί να αποβεί μοιραία για τις αξίες: καθώς εξισώνει αξία και (συγκεκριμένη) συμπεριφορά, η άρνηση παραδοχής της μεταβολής της συμπεριφοράς όσο και η ταύτιση της συμπεριφοράς με αξίες ενδέχεται να καταστήσουν τις αξίες άσχετες προς τις ανάγκες και τις προοπτικές της σύγχρονης ζωής.

Υπάρχουν τρεις πιθανότητες: οι αξίες χάνονται ή οι αξίες μεταβάλλονται ή οι αξίες φαίνονται να μεταβάλλονται γιατί μεταβάλλονται (ή παύουν να υφίστανται) τα πρότυπα συμπεριφοράς που αυτές ενέπνευσαν.

Έχει χαθεί η αξία της οικογένειας και έχουν χαθεί οι οικογενειακές αξίες; Ασφαλώς, όχι.¹⁴ Έχει μεταβληθεί η αξία της οικογένειας και έχουν μεταβληθεί οι οικογενειακές αξίες; Πιθανότατα, ναι.¹⁵ Κάτι τέτοιο σημαίνει κρίση της αξίας της οικογένειας; Όχι, αν δεν υπάρχει έλλειψη σύμπτωσης μεταξύ των μεταβολών της αξίας και των μεταβολών στην πραγματικότητα του οικογενειακού βίου. Αν, όμως, υπάρχει έλλειψη τέτοιας σύμπτωσης, τότε, ναι, η αξία της οικογένειας όπως και οι

14. Τούτο επιβεβαιώνει πλήθος στοιχείων σε εθνικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Ενδεικτικά σημειώνεται η σχετικά πρόσφατη έρευνα του Eurobarometer (No 39.0/1993), σύμφωνα με την οποία το 95,7% των πολιτών της ΕΕ και το 99,4% των Ελλήνων θεωρούν την οικογένεια ως το σημαντικότερο πράγμα στη ζωή τους. Ωστόσο, όπως πολύ εύστοχα έχει παρατηρήσει ο Roussel, «η οικογένεια θριαμβεύει στις έρευνες γιατί έχει γίνει ο τόπος των πιο έντονων προσδοκιών. Αλλά λόγω αυτών των εξωφρενικών προσδοκιών απογοητεύει στην πράξη τόσο πολύ εκείνους που ελπίζουν να βρουν σ' αυτήν την ευτυχία» (Roussel, 1989, σ. 292).

15. Ως τρόπος οργάνωσης του ατομικού βίου, η σύγχρονη οικογένεια νοείται άλλοτε ως ομάδα (που τα μέλη της δεν συγκατοικούν και συνδέονται με σαφώς προσδιοριζόμενους αλλά ποικίλους δεσμούς και σχέσεις) και άλλοτε ως μονάδα (που λαμβάνει ποικίλα σχήματα, που τα μέλη της συγκατοικούν και συνδέονται με συγκεκριμένες σχέσεις). Η σύγχρονη αντίληψη της οικογένειας ως ομάδας αποτελεί εξέλιξη της παραδοσιακής αντίληψης (η οποία συνάδει με την οργάνωση της παραδοσιακής κοινωνίας (άξονας της οποίας είναι η ομάδα). Κατά την παραδοσιακή αυτήν αντίληψη, τα πρόσωπα εντάσσονται και ανήκουν στην ομάδα, τα συμφέροντα της οποίας υπερισχύουν των προσωπικών επιθυμιών και επιδιώξεων. Η αντίληψη της οικογένειας ως μονάδας συνάδει με την αντίληψη της σύγχρονης κοινωνίας. Κατά την αντίληψη αυτήν, τα πρόσωπα δημιουργούν, στηρίζουν αλλά και διαλύουν την οικογένεια σύμφωνα με τις δικές τους επιθυμίες, επιδιώξεις και ικανότητες. Η μετάβαση από τη μια αντίληψη στην άλλη συνεπάγεται μεταβολή αξιών. Η σύγκριση των δύο αντιλήψεων, που παρατηρείται συχνά, προδίδει και σύγκρουση αξιών (βλέπε και Μουσουρού, 1997).

οικογενειακές αξίες βρίσκονται σε κρίση. Τέλος, μήπως οι οικογενειακές αξίες και η οικογένεια ως αξία φαίνονται να αλλάζουν, ενώ, στην πραγματικότητα, εκείνο που αλλάζει είναι μόνον οι οικογενειακές συμπεριφορές; Τούτο απαντάται δυσκολότερα. Ας χρησιμοποιήσουμε ένα παράδειγμα από τη σύγχρονη ελληνική εμπειρία. Όπως και στις περισσότερες μεσογειακές και παραδοσιακές σύγχρονες κοινωνίες, η ελληνική οικογένεια επιθυμούσε μια καλή εκπαίδευση για τα αγόρια της (εκπαίδευση που θα συνέβαλλε στην ικανοποιητική επαγγελματική τους αποκατάσταση) και έναν καλό γάμο για τα κορίτσια της (για τα οποία, αποκατάσταση ήταν ο γάμος). Κατά συνέπεια, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 πολύ περισσότερα αγόρια από κορίτσια συνέχιζαν τις σπουδές τους μετά την υποχρεωτική εκπαίδευση.¹⁶ Αλλά από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 παρατηρείται μια τάση των κοριτσιών να παραμένουν στο εκπαιδευτικό σύστημα μετά το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης συχνότερα από ό,τι τα αγόρια. Πρόκειται για μια αλλαγή της οικογενειακής στρατηγικής που είναι πλέον προφανής στα μέσα της δεκαετίας του 1980, όπου και σημειώνεται το γεγονός ότι οι γονείς εξακολουθούν να επιθυμούν μια καλή εκπαίδευση των αγοριών τους (και τις καλές αμειβόμενες και με καλές προοπτικές θέσεις εργασίας στις οποίες συχνά οδηγεί η καλή εκπαίδευση – αν και εμφανίζονται ως επιθυμητά και άλλα καλά αμειβόμενα αλλά όχι επιστημονικά ή διευθυντικά επαγγέλματα, όπως του ποδοσφαιριστή ή του λαϊκού τραγουδιστή). Έχουν όμως ταυτόχρονα αποκτήσει και μια ιδιαίτερα φιλελεύθερη στάση απέναντι στο μέλλον των κοριτσιών τους, τα οποία αφήνονται να αποφασίσουν τι επιθυμούν (να σπουδάσουν ή όχι, να σπουδάσουν ό,τι θέλουν, να εργαστούν ή όχι), ενώ ο γάμος εμφανίζεται όλο και λιγότερο κοινωνικά υποχρεωτικός. Πρόσφατα εμπειρικά ευρήματα οδηγούν στην επισήμανση μιας περαιτέρω εξέλιξης: οι γονείς τείνουν να είναι πιο φιλόδοξοι για τα κορίτσια από ό,τι είναι για τα αγόρια τους. Αυτή η πλήρης αντιστροφή της στάσης της οικογένειας οδηγεί σε βαθύτατες και πολύπλοκες μεταβολές στις οικογενειακές συμπεριφορές της νέας γενιάς. Ας σημειώσουμε ορισμένες:

- μερικές γυναίκες είτε δεν θα παντρευτούν είτε θα παντρευτούν άνδρες λιγότερο χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου – προοπτικές τελείως αντίθετες προς το παραδοσιακό σχήμα,

16. Αλλωστε, αν και υποχρεωτική και για τα δύο φύλα, η «υποχρεωτική» εκπαίδευση αφορούσε για μεγάλο διάστημα μόνο τα αγόρια.

- όλο και περισσότερες γυναίκες θα εισέρχονται στην αγορά εργασίας και δεν θα την εγκαταλείπουν μετά τη γέννηση των παιδιών τους, όπως παραδοσιακά συνέβαινε (από τη δεκαετία του 1960, περίπου 70% των γυναικών που είναι απόφοιτες ανωτέρων και ανωτάτων σχολών είναι οικονομικά ενεργές – κάτι που συμβαίνει στο 25-30% των αποφοίτων Μέσης Εκπαίδευσης),

- όλο και περισσότερες γυναίκες, από αυτές που είναι ή που μπορούν να γίνουν οικονομικά ανεξάρτητες, θα παίρνουν την πρωτοβουλία λύσης ενός ανεπιθύμητου γάμου και θα ξεκινήσουν τη διαδικασία διαζυγίου – συμβάλλοντας έτσι στην αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, στην αύξηση της συχνότητας των δεύτερων γάμων κ.λπ..

Αυτά είναι μερικά μόνον παραδείγματα των επιπτώσεων των αλλαγών στις οικογενειακές συμπεριφορές. Και οι επιπτώσεις αυτές αντιστοιχούν στην προώθηση μη παραδοσιακών σχημάτων. Δεν αποδεικνύουν ότι η αξία της οικογένειας μειώθηκε. Αλλά υποδηλώνουν ότι πολλές κοινωνικές αξίες έχουν μεταβληθεί (περιλαμβανομένων των οικογενειακών αξιών, αυτών που αφορούν τη δομή της οικογένειας και τη μορφή της, αυτών που αφορούν ρόλους και τις σχέσεις μεταξύ ρόλων). Εξάλλου, οι μεταβολές αυτές μπορεί να θεωρηθούν ως προπομποί άλλων επικείμενων μεταβολών. Αλλά όλα αυτά δεν μπορεί να θεωρηθούν πραγματικά ως παράμετροι μιας κρίσης – ακόμα και αν δώσουμε στον όρο την έννοια της καμπής. Αυτά είναι κοινωνική εξέλιξη, κοινωνική ζωή: ποτέ δεν υπήρξε μια στάσιμη, μη μεταβαλλόμενη κοινωνία.

Πρέπει λοιπόν να καταλήξουμε ότι όλα εξελίσσονται θαυμάσια; Ότι η δυσφορία, η αμηχανία και η αγωνία – ακόμα και οι περισσότεροι από εμάς δοκιμάζουμε κάθε φορά που μελετούμε ή που απλώς αναλογιζόμαστε τι συμβαίνει γύρω μας – ότι οι ανησυχίες μας είναι αβάσιμες; Ασφαλώς, όχι. Κάτι δεν πάει καλά. Κάτι δεν πάει καθόλου καλά. Αλλά τι είναι αυτό; Είναι η ταχύτητα των μεταβολών, που καθιστούν την (ατομική και συλλογική) ζωή ακατανόητη και απρόβλεπτη; Είναι η ποικιλία και η πολλαπλότητα των επιλογών τις οποίες επιτρέπουν τα συμβατικά σχήματα και οι οποίες καθιστούν όλο και πιο αμφιλεγόμενη τη διάκριση μεταξύ συμβατικού και μη συμβατικού; Ίσως η μεγάλη ρευστότητα των σχημάτων του ατομικού και συλλογικού μας βίου έχει ήδη καταστήσει τα σχήματα αυτά εκτός ελέγχου, οδηγώντας αναπόφευκτα αλλά και ταχύτατα την κοινωνία σε διάλυση. Ίσως εκείνο που οδηγεί στη διάλυση αυτή είναι η αδυναμία μας να συλλάβουμε την κοινωνική ρευστότητα, να ενσωματώσουμε τη ρευστότητα στους κοινωνικούς θεσμούς – η αδυνα-

μία να εκσυγχρονίσουμε την έννοια του θεσμού, ως απαραίτητο βήμα προκειμένου να επαναπροσδιορίσουμε τους κοινωνικούς θεσμούς (συμπεριλαμβανομένου του θεσμού της οικογένειας). Ίσως εκείνοι που οδηγεί στην κοινωνική διάλυση είναι ο φόβος απειπόλησης όσων έχουν ήδη χαθεί, η αδυναμία μας να αντιμετωπίσουμε (και να βοηθήσουμε τα παιδιά μας να αντιμετωπίσουν) τις ασάφειες και την ανασφάλεια του καινούργιου, η ευκολία με την οποία υποκύπτουμε στον πειρασμό της προσπάθειας αναβίωσης όσων υπήρξαν (υποκρινόμενοι πως δεν γνωρίζουμε ότι μια τέτοια αναβίωση είναι ανέφικτη – και, άρα, ότι η προσπάθεια είναι εξ αρχής καταδικασμένη), η έλλειψη αποφασιστικότητας διατήρησης μόνον του ουσιαστικού και ενίσχυσής του πάση θυσία.

Ίσως το πρόβλημα να είμαστε εμείς οι ίδιοι, καθώς αποδεικνύμαστε ατομικά και συλλογικά ανίκανοι να διακρίνουμε και να παραδεχθούμε το τέλος μιας εποχής και την αρχή μιας νέας. Τούτο ενδέχεται να μην είναι τόσο δύσκολο όσο φαίνεται. Εάν δεχθούμε ότι οι αξίες, τα πρότυπα και οι θεσμοί μεταβάλλονται πιο αργά από τα σχήματα συμπεριφοράς, οι διαφορές (που μέχρι τώρα θεωρήσαμε ως βασικά στοιχεία της κοινωνικής κρίσης – της κρίσης της οικογένειας συμπεριλαμβανομένης) μπορούν να θεωρηθούν ως εκφράσεις της νέας πραγματικότητας. Εάν, επομένως, επιθυμούμε να παρατηρήσουμε και να περιγράψουμε τον νέο κόσμο που γεννιέται (ή που, ενδεχομένως, έχει ήδη γεννηθεί), πρέπει να αξιολογήσουμε ό,τι συμβαίνει γύρω μας, των οικογενειακών φαινομένων συμπεριλαμβανομένων, όχι από τη σκοπιά του τι υπήρξε (από την οποία σκοπιά τα φαινόμενα θα θεωρηθούν αναπόφευκτα ως έκφραση «κρίσης»), αλλά από τη σκοπιά της προοπτικής του γίνεσθαι. Σε ένα τέτοιο εγχείρημα δεν μας βοηθούν ούτε η θεωρία ούτε η μεθοδολογία. Η αναποτελεσματικότητα των κοινωνικών επιστημών σε μια περίοδο ταχύρρυθμων μεταβολών (αναποτελεσματικότητα ήδη προφανής από τη δεκαετία του 1970) έχει καταστεί κρίσιμη για την επιβίωση επιστημών όπως η κοινωνιολογία: καθώς η θεωρία δεν μπορεί πλέον να καθοδηγήσει τη μελέτη, την περιγραφή, την αξιολόγηση της κοινωνικής πραγματικότητας και ούτε μπορεί να βοηθήσει την πρόβλεψη του μελλοντός της, ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνικής σκέψης έχει καταστεί πεδίο πνευματικής άσκησης χωρίς κανένα κοινωνικό όφελος. Από την άλλη μεριά, η κοινωνική πολιτική στερείται όλο και εμφανέστερα τον προληπτικό της ρόλο και υποβιβάζεται σε προσπάθειες διαχείρισης των συνεχιζόμενων και των καινούργιων κοινωνικών προβλημάτων (ναρκωτικά, αποκλεισμός, λαθρομετανάστευση, ανεργία, βία, θρησκευτικοί και εθνικοί φανατισμοί, ρατσισμός, νέα φτώχεια, AIDS – για να

θυμηθούμε μερικά μόνο από τα προβλήματα αυτά). Βέβαια, η ύπαρξη των προβλημάτων αυτών όσο και η αποτυχία αντιμετώπισής τους αποδεικνύουν μια κρίση αξιών κατά τρόπο σαφέστερο εκείνου που υποδηλώνει η «κρίση της οικογένειας»: αποδεικνύουν μια βαθύτατη ιδεολογική σύγχυση, που εκφράζεται στην κρίση των νοημάτων και τη ρευστότητα που ήδη αναφέραμε. Τόσο η σύγχυση αυτή όσο και οι επιπτώσεις των εντεινόμενων κοινωνικών προβλημάτων καθιστούν αξιοπρόσεκτη την αντοχή της οικογένειας (ως έννοιας και ως προτύπου, αν όχι ως συγκεκριμένου σχήματος) – και όχι την «κρίση» της.

III

Εκείνο που έχει πράγματι σημασία δεν είναι τα κοινωνικά προβλήματα καθεαυτά αλλά ο τρόπος με τον οποίο αυτά προσδιορίζονται και αντιμετωπίζονται. Τα ναρκωτικά και το AIDS είναι προβλήματα – αλλά δεν συνιστά πρόβλημα και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουμε την εμπορία ναρκωτικών και την εξάρτηση, τις ομάδες «υψηλού κινδύνου» και τους ασθενείς (αλλά και τους φορείς) του AIDS; Και δεν συνιστά πρόβλημα το ότι οι *οικογένειες* αυτών των εξαρτημένων και αυτών των ασθενών κατά κάποιον τρόπο ξεχνιούνται, μένουν στο περιθώριο της μέριμνας, των μέτρων, του πανικού, λες και η χρήση ναρκωτικών και το AIDS δεν είναι σοβαρότατοι λόγοι οικογενειακής κρίσης. Η ίδια παρατήρηση θα μπορούσε να γίνει για την ανεργία, τον κοινωνικό αποκλεισμό, τη μετανάστευση, τη νέα φτώχεια, τους κάθε είδους φανατισμούς (των οποίων η οικογένεια ως ομάδα μπορεί να είναι θύμα αλλά και τα οποία, εφ' όσον χαρακτηρίζουν ένα μέλος της οικογένειας, μπορεί να οδηγήσουν στην περιθωριοποίηση ολόκληρης της οικογενειακής ομάδας). Οι συμφορές της εποχής μας θεωρούνται ως κοινωνικές ή και ατομικές συμφορές – όχι ως συμφορές που επηρεάζουν την οργάνωση του ιδιωτικού βίου και, ιδιαίτερα, την οικογένεια. Είναι αλήθεια ότι, όπως ήδη σημειώσαμε, ο εκσυγχρονισμός υπέσκαψε την ομάδα και εξασθένησε τις αξίες που εκφράστηκαν με την παραδοσιακή κυριαρχία της ομάδας πάνω στο άτομο. Αλλά τούτο δεν σημαίνει ότι το άτομο (άξονας της οργάνωσης της σύγχρονης κοινωνίας) δεν δημιουργεί ομάδες και δεν επιθυμεί ή δεν έχει την ανάγκη να ανήκει σ' αυτές. Ασφαλώς, ο κύκλος ζωής της οικογένειας και ο ατομικός κύκλος οικογενειακής ζωής έχουν διαφορετικό νόημα ο καθένας (Μουσουρού, 1990), παραπέμπουν σε διαφορετικά οικογενειακά πρότυπα και, συνολούθι, στηρίζονται σε διαφορετικές αξίες αλλά και προωθούν δια-

φορετικές αξίες. Η δυσκολία οφείλεται στο γεγονός ότι, στις περισσότερες σύγχρονες κοινωνίες και σ' όλες τις μεσογειακές κοινωνίες, τις οικογένειες (οποιοδήποτε σχήματος) αποτελούν πρόσωπα που έχουν διαφορετικές αντιλήψεις, πρότυπα και αξίες. Οι διαφορές συνδέονται κυρίως με τις διαφορετικές γενεές¹⁷ που συνυπάρχουν σε κάθε οικογενειακή ομάδα και συνδέονται επίσης με το φύλο και τη διαφορετική εμπλοκή του κάθε φύλου στη διαδικασία κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Οι διαφορές αυτές καθιστούν ολοένα πιθανότερες έντονες και, ενδεχομένως, συνεχείς τριβές, στις οποίες οφείλονται προσωπικά και οικογενειακά δράματα. Και είναι αυτές οι τριβές που ενδέχεται να συνιστούν πραγματική οικογενειακή κρίση, ενώ ταυτοχρόνως μπορούν (ανάλογα με τη συχνότητα και την έντασή τους) να θεωρηθούν ως ένα κύριο κοινωνικό πρόβλημα: ένα πρόβλημα που απασχολεί πολλούς, που καθιστά επισφαλή τη σταθερότητα πολλών οικογενειών, που απειλεί την οικογένεια τόσο ως κοινωνικό θεσμό όσο και ως τρόπο οργάνωσης του ιδιωτικού βίου, που εν τέλει παρακωλύει την κοινωνική αναπαραγωγή (δηλαδή, τη μεταβίβαση αξιών στη νεότερη γενιά).

Από την άλλη μεριά, η διαφορά μεταξύ οικογενειακού προτύπου και του οικογενειακού σχήματος, που τα άτομα υποχρεούνται (λόγω κοινωνικών ή ατομικών συνθηκών) να βιώσουν, μπορεί να οδηγήσει στην αλλοτρίωση. Τούτος δεν είναι βέβαια ο μοναδικός λόγος αλλοτρίωσης στις σύγχρονες κοινωνίες. Ωστόσο, αλλοτριωμένα άτομα αδυνατούν να έχουν ουσιαστικές προσωπικές και οικογενειακές σχέσεις, γίνονται μη ικανοποιητικοί σύντροφοι και ανεπαρκείς γονείς. Και τούτο, στο μέτρο που οι σύγχρονες κοινωνίες αποτελούνται από αλλοτριωμένα άτομα, αναπόφευκτα οδηγεί σε κρίσεις κάθε είδους: προσωπικές, οικογενειακές, κοινωνικές.

Καθώς είναι σημαντική για τα χαρακτηριστικά και τη δυναμική τόσο του μικρο- όσο και του μακροεπίπεδου, η οικογενειακή ζωή και τα φαινόμενά της μπορούν να θεωρηθούν ως καίρια για τη μελέτη ζητημάτων που αφορούν και τα δύο αυτά επίπεδα. Επομένως, τα ατομικά και κοινωνικά προβλήματα, που συνήθως υπονοεί ο όρος «κρίση της

17. Στις μέρες μας, και για πρώτη φορά στην ιστορία, στην οικογενειακή ομάδα συνυπάρχουν (τουλάχιστον θεωρητικά) πέντε γενιές: τα άτομα 80 ετών και άνω, τα «παιδιά» τους 60 και άνω, τα «εγγόνια τους» 40 και άνω, τα «δισέγγονά» τους 20 και άνω και τα «τρισεγγόνά» τους, μωρά που μόλις γεννήθηκαν. Η συνύπαρξη αυτή, που οφείλεται στην αύξηση της μέσης διάρκειας ζωής, είναι περισσότερο «κοινωνική» παρά πραγματική – εφ' όσον η παρατηρούμενη αύξηση της μέσης ηλικίας κατά το γάμο περιορίζει τον πραγματικό αριθμό γενεών μέσα στην οικογενειακή ομάδα.

οικογένειας», μπορούν να θεωρηθούν ως κατ' εξοχήν πεδία ανάλυσης ενός ζητήματος που υπερβαίνει τη διάκριση μεταξύ ατομικού και κοινωνικού – δηλαδή, του ζητήματος των αξιών. Από τη σκοπιά αυτήν, η «κρίση της οικογένειας» (όχι ως έννοια αλλά ως πραγματικότητα αλληλένδετων φαινομένων) μπορεί να χρησιμεύσει ως ένδειξη (και όχι ως μέτρο) μιας κρίσης αξιών – δηλαδή, ως ένδειξη του βαθμού αντοχής της σπονδυλικής στήλης του προσωπικού και κοινωνικού μας βίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bjornberg U., 1993, «European Perspectives on Family Sociology», in A. Leira (ed.), *Family Sociology: Developing the Field*, Oslo, Institute of Social Research, σ. 60-71.
- Γεώργας Δημ., 1997, «Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας», σε ΕΟΠ, *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο* (Εισηγήσεις ολομελειών και ομάδων εργασίας σε Πανελλήνιο Συνέδριο, 1-3.12.1994), Αθήνα, Επτάλοφος, σ. 17-29.
- Ditch J., H. Barnes, J. Bradshaw, J. Comaille, T. Eardley, 1996, *A Synthesis of National Family Policies 1995*, European Observatory on National Family Policies, DG V.
- Ditch J., H. Barnes and J. Bradshaw, 1996, *A Synthesis of National Family Policies 1995*, European Observatory on National Family Policies, DG V.
- Εμκε-Πουλοπούλου Ή., 1994, *Το δημογραφικό*, Αθήνα, Εκδόσεις Έλλην.
- EUROSTAT, 1996, *Demographic Statistics*, Luxembourg.
- Κογκίδου Δ., 1995, *Μονογονεϊκές οικογένειες*, Αθήνα, «Νέα Σύνορα», Εκδόσεις Λιβάνη.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., 1995, *Η οικογένεια στην Αθήνα: οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μουσουρού Α. Μ., 1990, «Για τη σύγχρονη Κοινωνιολογία της Οικογένειας: αναφορά στη διεθνή βιβλιογραφία», *Διαβάζω*, τ. 241, σ. 14-20.
- Μουσουρού Α. Μ., 1993, *Από τους γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σενγκέν*, Αθήνα, Gutenberg.
- Μουσουρού Α. Μ., 1997, «Η οικογένεια σήμερα», σε Πρακτικά Δημερίδας, *Παιδιά σε νέα οικογενειακά πλαίσια*, Θεσσαλονίκη, Έκδοση ΚΕ.ΠΕ.Π. «Άγιος Δημήτριος», σ. 55-64.
- Roussel L., 1989, *La famille incertaine*, Paris, Odile Jacob/Points.
- Singly F. de, 1993, *Sociologie de la famille contemporaine*, Paris, Nathan (Ελληνική μετάφραση: *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλα, 1996).
- Συνεωνίδου Χ., 1990, *Απασχόληση και γονιμότητα των γυναικών στην περιοχή της Πρωτεύουσας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Τσαούσης Δ. Γ., 1984, *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Gutenberg.

